

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De oude codes doorbroken

In gesprek met Wim van de Donk & Paul Schnabel

---

door *Marcel ten Hooven*

Hoofdredacteur van Christen Democratische Verkenningen.

Paul Schnabel: 'Je weet dat je beledigd gaat worden als iemand aankondigt: "Ik zal het maar eerlijk tegen je zeggen". Dan volgt er nooit iets aardigs, maar altijd iets naars of kwetsend.' *Wim van de Donk: 'Je hebt gelijk, Paul, een beetje meer empathie jegens elkaar ontwikkelen lijkt me om meer dan één reden zo gek nog niet, óók omwille van onze economische toekomst.'* *Van de Donk en Schnabel in debat over economie en tolerantie.*

De kracht van Nederland schuilt in de eigen wijze waarop de vrijheid is geordend. In het poldermodel wegen werknemers en werkgevers hun belangen tegen elkaar af, om door een proces van geven en nemen tot een compromis te komen. Dat model behoedt de vrijemarkteconomie voor een eenzijdige bevoordeling van kapitaal of arbeid. En in de intermenselijke relaties wordt de persoonlijke vrijheid begrensd door de noodzaak ieder ander in zijn waarde te laten, wat een zekere beperking aan het eigen gedrag en uitingen oplegt.

Met deze stellingen over de Nederlandse economie en tolerantiecultuur nodigde CDV de voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Wim van de Donk, en de directeur van het Sociaal en Cul-

tureel Planbureau, Paul Schnabel, uit voor een tweegesprek. Zij komen tot de conclusie dat de oude afspraken en morele codes in zowel de economie als de tolerantiecultuur niet meer voluit gelden. In beide sferen is volgens Van de Donk en Schnabel een politieke inzet geboden, waarin mensen veeleer burgers met verantwoordelijkheid jegens anderen zijn dan calculerende individuen.

VAN DE DONK 'De crisis van de economie en de financiële markten is ook een culturele crisis. In Nederland hebben we in algemene zin nog wel geopereerd vanuit de idee dat markten ook sociale constructies zijn, gebonden aan afspraken en morele codes. Amerika daartegen heeft gehandeld op basis van de onjuiste veronderstelling dat de markt zonder meer goed is en altijd werkt.'

FOTO: DIRK HOL

‘De banken en andere financiers daar hebben zonder enige restrictie geëxperimenteerd met een bepaald idee van vrijheid, namelijk de vrijheid zonder enige vorm van verantwoordelijkheid. Een onbegrensde vrijheid, gemotiveerd door een ideologisch geladen geloof in marktwerking. Ideologie die volledig is losgezongen van empirie kan verblindend werken, hoewel ervoor is gewaarschuwd, óók in het Congres, óók door Republikeinen. Een soort combinatie van deze ideologie met de eigen dynamiek van de moderne computertechnologie heeft de introductie mogelijk gemaakt van een speculatieve handel in niet-productieve schulden, beleggingen die met reële verhoudingen in de Amerikaanse volkshuishouding niets te maken hadden. Hier is sprake van hoogmoed, cultureel aangeblazen door de gedachte dat je pas gelukkig bent met veel geld. Dat ontspoorde volledig toen banken en hypotheekverstrekkers gewone mensen aanpraatten dat ze rijk konden zijn zonder geld te hebben.’

‘Deze hoogmoed heeft de harde knal in de wereldeconomie veroorzaakt. Het systeem is gedestabiliseerd en nu moet de overheid de miljardenwinsten die sommigen hebben opgestreken, achteraf gaan betalen. Buitengewoon zuur en wrang eigenlijk.’

‘Veel ellende had volgens mij kunnen worden voorkomen met een verstandiger beleid, geënt op het gegeven dat vrijheid natuurlijk nooit ongelimiteerd is. In mijn 5-meilezing heb ik gezegd dat een zienswijze op vrijheid moet zijn gebaseerd op een mensbeeld dat klopt. Persoonlijke vrijheid kan nooit los worden gedacht van de verantwoordelijkheid die je voor anderen hebt. Jouw vrijheid moet soms worden begrensd ten behoeve van het algemeen welzijn, het *bonum commune* van de samenleving. Alleen dan kan die vrijheid duurzaam zijn. Er gebeuren rare dingen met de maatschappelijke ordening, als we dat basisidee loslaten. In de financiële crisis zien we dat nu op dramatische wijze voor ons.’

‘Deze gemeenschapsgebonden vorm van persoonlijke vrijheid heeft diepe wortels, cultureel en religieus. Het is een lastige balans, die voortdurende evenwichtskunst vereist, maar het is wel eeuwenlang de kracht van Europa geweest en wellicht van Nederland in het bijzonder. We hebben hier extra geoefend in deze traditie doordat we vanouds intensieve banden met het buitenland onderhielden. Het is altijd zo geweest dat Nederland een belangrijk deel van het bruto nationaal product niet hier, op eigen bodem, maar elders verdiende. Dat heeft ons getraind in inschikkelijkheid.’

SCHNABEL ‘Eigenlijk waren wij één van de eerste naties die de mondialisering in gang zetten, in de zeventiende eeuw. De voc, daar zijn we ondanks alles trots op. Die traditie heeft ons economisch grote voordelen gebracht en dankzij die traditie is ook de idee van schikken en plooiën cultureel geworteld.’

Zien we in de VS dat een volledig vrijgelaten markt perverse gevolgen kan hebben?

SCHNABEL ‘Dat is nog mild uitgedrukt. De crisis bewijst opnieuw hoe belangrijk het is dat de markten een marktmeester met een wakend oog voor ontsporingen hebben. Een markt werkt alleen als er zo’n regulator en toezichthouder is. Van een markt die is overgeleverd aan zichzelf, blijft uiteindelijk niet veel over. Dat is de merkwaardige paradox van het marktmodel. Elke partij wil de markt beheersen en daartoe zijn concurrenten wegduwen en opeten, om dan zijn klanten te kunnen uitmergelen. Dat is inherent aan het model. Dus heb je een marktmeester nodig om te voorkomen dat het zover komt. In Europa zijn we aan dat idee wat meer gewend dan in de Verenigde Staten, met als gevolg dat in de VS in nóg verdergaande mate dan hier draconische

maatregelen nodig zijn om weer vertrouwen in het systeem te wekken.’

‘Deze crisis moet dus ook te denken geven over het Nederlandse beleid in de afgelopen vijftien jaar om allerlei publieke voorzieningen aan de markt over te geven. Ik ben er ongerust over of dat altijd verstandig is. Die ongerustheid leeft ook echt bij mensen

.....
 .....
*In het denken over de markt
 wordt de werkelijkheid soms
 geacht zich aan het model te
 houden*
 .....
 .....

als het gaat om water, elektriciteit, gas en de bekabeling van het land. Is het verstandig dat helemaal over te laten aan partijen die ten langens leste vooral zijn geïnteresseerd in zo laag mogelijke kosten en zo hoog mogelijke opbrengsten? Ik betwijfel dat. Overigens, marktregulering is nooit compleet of volmaakt. De markt verschuift altijd naar de minst geregelde hoeken. Daar zit het grootste risico, maar ook de snelste winst. De regulering moet dus ook zijn gericht op de tijdige herkenning van riskante niches in de markt.’

VAN DE DONK ‘In het Rijnlandse model is op het terrein van de sociale economie de idee geïncorporeerd dat vrijheid wordt begrensd door verantwoordelijkheid. Mijn collega van het Centraal Plan Bureau heeft mij verweten dat ik dat model als een soort geloofsartikel verdedig. Nu, het valt mij op dat juist de markt heel lang een soort van vanzelfsprekendheid had. De complexiteit van marktwerking werd tot simpele overzichtelijkheid teruggebracht met de stelling dat de markt werkt.’

‘In de wetenschap formuleren we aan de hand van onderzoek een model. Uiteraard

passen we dat aan als de werkelijkheid ervan afwijkt. Jammer van het model. Zó zou het in de wetenschap moeten zijn. In het denken over de markt daarentegen zie ik soms dat de werkelijkheid wordt geacht zich aan het model te houden. Als de werkelijkheid daarvan afwijkt? Jammer van de werkelijkheid.'

'Vooral in de eerste fase van het marktwerkingbeleid is echt ideologisch over markten gedacht. Dat is blijkbaar nodig geweest om dat proces in gang te zetten. Ik heb niks tegen ideologie, als richtinggevend voor het denken, maar wel graag ondersteund door empirie. Zonder aan de realiteit ontleende gegevens redeneer je in het luchtledige en maak je een louter theoretisch beleidsmodel. Daardoor komt het dat bij marktwerking de werkelijkheid nogal eens naar het model toe is geredeneerd. Kijk naar de zorg. Op zichzelf kan de patiënt gediend zijn met het prijsmechanisme en andere prikkels om de zorg efficiënter te maken. Maar we missen toch een essentieel deel van de werkelijkheid als de zorg louter in transactiekosten en contracten wordt uitgedrukt. Zo werkt het niet. Achter zo'n model gaat een ingeperkt mensbeeld schuil, een reductionistische visie waarin het menselijk gedrag is teruggebracht tot louter calculaties. Ook de reële taxiwereld is een andere dan de taxiwereld uit het marktmodel. Dat weet iedereen die in Amsterdam of Rotterdam wel eens in de taxi stapt.'

U zegt dat het Rijnlandse model, of de Nederlandse variant van het poldermodel, in de sociaaleconomische sfeer de idee verbeeldt dat vrijheid wordt begrensd door verantwoordelijkheid. Hoe staat het met de polder? In het najaar van 2008 slaagden de sociale partners er toch weer in elkaars belangen te verzoenen en afspraken te maken over loonmatiging, lastenverlichting en ontslagbescherming.

De vrijemarktdenkers hoorde je vroeger nog wel eens klagen over de stroperigheid van het poldermodel. Dat geluid lijkt verstomd.

VAN DE DONK 'Ik verzet mij ook niet tegen het marktdenken als zodanig. Ik verzet mij tegen een bepaald soort marktdenken, gegrond op de gedachte dat de markt uit zichzelf altijd de goede uitkomst zal hebben en geen omringende instituties nodig heeft die ontsparingen en ongewenste effecten voorkomen. De kracht van het Rijnlandse model is altijd geweest dat het de noodzaak van zo'n marktmeester onderkende. Is deze traditie bedreigd? Wellicht. Ik denk dat ons systeem uit balans kan raken als het onderliggende mensbeeld van de verantwoordelijke burger plaatsmaakt voor dat van het calculerende individu. Een cynisch, verzuurd mensbeeld. Daarbij past een zienswijze op een onderneming als een bundel contracten, met als enig belang dat van de aandeelhouders. Dat is een eendimensionale visie op de onderneming, zeker in het licht van de arbeidsorganisatie die het moderne bedrijf vergt. Werknemers zullen meer en meer intellectueel *human capital* in het bedrijf brengen. Hun werk is niet louter een inkomstenbron, maar iets wat zin, trots en betrokkenheid geeft. Hun werkkring is een deel van hun identiteit en de verbinding met de onderneming is dan ook méér dan alleen van materiële aard. Het is dus nogal kortzichtig om dat calculerende individu als standaard te blijven hanteren voor het denken over markt en economie.'

SCHNABEL 'Mag ik een ander element in de discussie brengen? Dat hele idee van jou, Wim, van het zoeken naar evenwicht, een beetje geven en nemen, oftewel inschikkelijkheid en zelfbeperking, dat is wel typisch iets van de elite. En dan hebben we een probleem, nu de gezagsrelatie tussen de elite en

de bevolking niet meer als vanouds is. Dat is, denk ik, een analyse die we in Nederland te weinig hebben gemaakt.’

‘In de geschiedenis van Nederland zie je elke keer opnieuw een groep van onderaf opkomen die haar zin probeert door te drijven, waarna de elite corrigerend optreedt. In de zeventiende eeuw was dat al zo. De regenten probeerden te voorkomen dat het calvinistische volk de tegenstellingen scherp aanzette, met mogelijk nieuwe godsdienstconflicten en andere verstoringen van het maatschappelijk evenwicht en, bovenal, van de economie als gevolg. De elite smoorde ook, telkens op andere wijze, revolutionaire bewegingen als de socialistische onder Troelstra of de opstandige jongeren uit de jaren zestig. In het eerste geval mobiliseerde zij het andere deel van het volk, de meerderheid, tegen de socialisten. In de jaren zestig gaf zij in belangrijke mate toe aan de eisen van de jongeren, waarmee ze de opstandige stemming wist af te zwakken. De opkomende krachten, tegenwoordig in de gedaante van wat de gewone, hardwerkende Nederlander heet, zijn niet mild of tolerant, maar radicaal en opvallend kortaangebonden. Er zit altijd veel boosheid in.’

VAN DE DONK ‘De elite was in de jaren zestig deel van het probleem en moest het tegelijkertijd oplossen. Premier Piet de Jong heeft dat heel rustig gedaan en de druk van de jongeren verend opgevangen, met geven en nemen.’

SCHNABEL ‘Ja, waardoor het er in Nederland al met al veel minder radicaal aan toe is gegaan dan in Duitsland, Italië of Frankrijk. Die beweging van onderaf treedt nu weer op, de laatste jaren. Degenen die altijd onmondig waren, de mensen met de lage opleidingen en de eenvoudige banen, hebben zich geëmancipeerd en zeggen nu dat ze geen compromissen meer willen, geen consensus: ”Jullie moeten doen wat wij zeggen.”

Zij zijn het minst bereid om inschikkelijk te zijn: ”Ik wens niet dat mijn vrijheid ook maar op enige wijze aan banden wordt gelegd. Ik ben niet bereid om een stapje opzij te doen voor een ander, want ik ben niets minder dan een ander.” Dat soort verhalen. Zo’n houding werkt natuurlijk gekrakeel en geruzie in de hand. Daar is de LPF aan onderdoor gegaan. Bij Rita Verdonk ging het al meteen mis toen zij een website voor leuke ideeën opzette.’

‘De beheersing van die dynamiek is één van de belangrijkste opdrachten in een maatschappij die het evenwicht wil bewaren. Het probleem is alleen dat de elite van nu dat minder dan vroeger als haar roeping ziet, of bij machte is die oude rol te vervullen. Ze hebben de media ook niet meer in de hand. We vergeten wel eens dat kranten, radio en televisie vroeger aan de lijn lagen bij de maatschappelijke elite, protestants, katholiek, liberaal of socialistisch. Die band is allengs minder geworden en sinds omstreeks 1990, na de commercialisering van de televisie, is hij volledig verbroken. De media moeten nu concurreren om de gunst van de massa. Hoewel het nog wel lukt, is het in de polder veel lastiger geworden om de belangen af te wegen, het algemeen belang centraal te stellen en volksoptstanden te voorkomen. De veranderde positie van de elite speelt daarbij een belangrijke rol.’

VAN DE DONK ‘En de veranderde positie van politieke partijen. Nieuwe politieke bewegingen als die van Wilders zetten zichzelf doelbewust buiten het systeem waarin de Nederlandse politiek traditiegetrouw de belangen afweegt. Wilders speelt *Alice in Wonderland*. Zijn politieke tegenstanders denken dat ze met hem in debat zijn. Maar dat is helemaal niet zo. Hij onttrekt zich aan het debat en beperkt zich tot het uiten van stellingen.’

De rode draad in het probleem bij de media, de elite en de politieke partijen is dat het gezag dat zij vroeger ontleenden aan hun status of intellectueel vermogen niet meer telt, of in ieder geval minder dan vroeger.

SCHNABEL ‘Dat is een algemeen verschijnsel. De huisarts van zestig jaar geleden wist minder van de geneeskunst dan de beter geïnformeerde burger van nu, bij wijze van spreken, en toch had hij veel meer gezag dan zijn kundiger vakgenoot van tegenwoordig. Hij kleepte zich anders dan zijn klanten, hij gedroeg zich anders, hij kwam uit een andere sociale laag. Tegenwoordig moet de huisarts zijn gezag steeds opnieuw bevestigen en bevechten. Sommige patiënten erkennen geen enkel gezag meer en dreigen naar een andere dokter te stappen als zij hun zin niet krijgen, of zeggen gewoon dat ze anders de boel kort en klein slaan.’

‘Mensen hebben het gevoel dat als gezag wordt uitgeoefend, ze als het ware gekleinereerd, beledigd of gekrenkt worden: ‘Ik ben zelfstandig, niemand staat boven mij. Ik hoef geen gezag te accepteren, het gezag moet mij accepteren.’ Die mentale houding is bijna een ideologie geworden, gebaseerd op een opvoedingsideaal.’

Is dit niet een bijverschijnsel van de emancipatie, de dekolonisatie van de burger, zoals Henk Hofland het noemde?

VAN DE DONK ‘Het vermogen om af en toe gewoon te accepteren dat we niet ons hele leven in de hand hebben, dat het anders kan gaan, is niet het dominante idee van de afgelopen 50 jaar geweest, op zijn zachtst gezegd. Ik vind dat de groep die zich nu politiek meldt, met steun van media, zich af en toe als een ongeduldige consument gedraagt. Aan de andere kant: het idee dat

burgers in de eerste plaats consument zijn, is hun door het moderne taalgebruik ook wel van alle kanten opgedrongen. Paul had het net over de klant van een huisarts. Ik zou in dat verband toch liever het woord patiënt

.....
.....
.....
*In de zorg hoorde ik laatst:
‘We zetten hier een leuk
eerstelingsproduct neer’*
.....
.....

gebruiken. Uit dit woord spreekt de specifieke, vertrouwelijke relatie met de huisarts, waarin een bijzondere ethiek en verantwoordelijkheid gelden. Beschouwt de patiënt zich als een consument, dan gaat er iets mis in de relatie met de huisarts. In die zin is dit giftig taalgebruik, zoals ik het wel eens heb genoemd.’

SCHNABEL ‘In de zorg hoorde ik laatst iemand zeggen: ‘We zetten hier een leuk eerstelingsproduct neer.’ Eerstelingsproduct! In de zorg bestaat helemaal geen gelijkwaardige relatie zoals die tussen consument en producent. Het is een relatie tussen iemand die aan zijn deskundigheid gezag ontleent en degene die van hem afhankelijk is. In dat opzicht vergelijkbaar met de relatie tussen een docent en een leerling, of een hoogleraar en een student. In colleges maak ik ook wel mee dat een student na mijn uiteenzetting over wat het geval is zegt: ‘Dat kunt u nu wel zeggen, maar ik vind zelf toch...’ Dat is in Nederland nogal sterk. Dat men de eigen meningen equivalent verklaart aan een feit, soms zelfs nog hoger waardeert.’

‘Na afloop van een lezing over wat er goed en slecht gaat in Nederland, zei een mevrouw hoopvol tegen mij: ‘U ziet toch zeker ook al wel dat al die dingen die we in het voedsel stoppen, die kleurstoffen en zo, tot verlaging van de levensverwachting leiden, hè?’ Ik zei: ‘Nee mevrouw, dat is niet

zo. Tot nu toe stijgt de levensverwachting alleen maar. In tegenstelling tot wat u denkt was het voedsel van vroeger veel slechter dan nu.” Daar wilde ze echt niet aan. Ze wilde de feiten liever niet zien. Dat is toch verontrustend. Dat de empirie minder zwaar telt dan de eigen emotie.’

VAN DE DONK ‘Zo wordt het begrip waarheid gerelativeerd! Nota bene in Parijs, één van de hoofdsteden van het postmodernisme, waar in de jaren vijftig al de zaag werd gezet in het waarheidsbegrip, brandde paus Benedictus XVI een kaarsje voor de waarheid. In een prachtige, fundamentele rede, waarvoor *tout Paris* was uitgelopen, pleitte hij ervoor het zoeken naar waarheid niet te snel op te geven.¹ Kan het niet zo zijn dat bepaalde visies of ideeën toch steviger zijn, beter te funderen dan andere visies? We moeten accepteren dat er wel eens zoiets als een waarheid kan zijn, waarvan je niet kunt zeggen: ”Dat mag jij vinden, ik denk er anders over.” Dat relativisme, dat postmoderne, dat vind ik intuïtief lastig.’

SCHNABEL ‘Je hoopt toch nooit een postmoderne chirurg aan je bed te treffen: ”Tja, ik kan er ook iets anders uithalen en dat dan een blinde darm noemen. Dat maakt mij niet uit.” Ik chargeer nu, om zichtbaar te maken dat relativisme een heilloze weg is. Dat wil niet zeggen dat we alles moeten verabsoluteren of ons beperken tot: het is nu eenmaal zo, er is niks aan te veranderen. De waarheid kan anders zijn dan je denkt. Die mogelijkheid moet je altijd openhouden. Niettemin is het gek dat we van een automonteur meteen de waarheid accepteren als hij zegt dat de bobine stuk is, maar alles onzeker is zodra het over de maatschappij gaat.’

VAN DE DONK ‘Paus Benedictus stelde in zijn rede twee fundamentele kwesties aan de orde. Enerzijds de idee van een gezaghebbende waarheid, anderzijds het feit dat te veel mensen denken dat ze de waarheid in

pacht hebben. Dat kan ook niet. Die idee van een gezaghebbende waarheid is onlosmakelijk verbonden met het fundamentele belang van twijfel en vragen. Die twee zijn als een soort van contrapunt met elkaar in evenwicht. Het idee van het zoeken naar waarheid rust op het beginsel dat je dan vragen moet stellen en twijfel toelaten.’

SCHNABEL ‘In onderzoeken van het SCP komt een groep naar voren met deze attitude: ”Ik laat mij niks zeggen. Niemand heeft iets over mij te zeggen.” Hoe lager opgeleid, hoe sterker dat gevoel. Dat is echt een omdraaiing ten opzichte van het verleden. Toen was dat de houding van de elite. Als klasse, niet op individueel niveau.’

Hoe verklaart u dat?

SCHNABEL ‘Ik denk dat het te maken heeft met een doorgeslagen opvoedingsideaal. In dat opzicht heeft de conservatieve auteur Theodore Dalrymple wel een punt als hij schrijft over de ongewenste effecten van de algemene gedachte dat jij net zo belangrijk en begiftigd bent als ieder ander. Op tv zien we kinderen die zonder ook maar een uurtje les te hebben gevolgd, dansen en zingen, in de hoop dat zij de grote ster zullen worden. Hun ouders hebben hun toch altijd gezegd dat ze zo bijzonder zijn? Nou dan!’

‘Bij daadwerkelijke emancipatie hoort nu juist het besef dat een wijzer iemand, met meer levenservaring, jou voorleeft hoe het moet. Als we mensen voorhouden dat wat zij vinden altijd even belangrijk is als wat anderen vinden, dan kan dat uiteraard doorslaan in deze houding: ‘Ik laat mij door een ander niets vertellen. Denk nou niet dat je meer bent dan ik omdat je meer weet.’ Meer weten is dan irrelevant geworden. En dat is het niet.’

‘In de samenleving, ook in de maatschappelijke structuren, neemt dit verschijnsel

de gedaante van wantrouwen aan. Dat is een fundamentele omslag. De Nederlandse samenleving was vanouds in essentie gebaseerd op vertrouwen tussen de lage en hoge sociale lagen, tussen de machthebbers en de niet-machthebbers. Over en weer gingen zij uit van goede trouw en van de bereidheid elkaars belangen tot op zekere hoogte te steunen. Dat vertrouwen heeft als ordenend principe plaatsgemaakt voor wantrouwen. En geïnstitutionaliseerd wantrouwen werkt bureaucratisering in de hand, juridisering, voortdurende verslaglegging, controle op controle. Dit is een reflex geworden. Als het even mis gaat weerklinkt in de politiek meteen de roep om méér controle, méér toezicht, méér verantwoording.’

‘Soms komen we dat vertrouwen nog wel tegen. In een SCP-onderzoek zeiden huizenkopers dat huurders bescherming verdienen en de huurtoeslag dus moet blijven bestaan, zoals niet-kopers over het algemeen menen dat er een goede regeling rond de hypotheek moet zijn, zoals een hypotheekrenteaftrek. Daar vinden we nog iets terug van het wederzijds begrip.’

De kracht van Nederland is lange tijd geweest dat het een high trust society was, met als contrast de low trust society van Italië en Frankrijk. Hoe kan de ontwikkeling die u signaleert worden gekeerd?

SCHNABEL ‘Dat is heel moeilijk. Dat heeft met de geloofwaardigheid van de politiek te maken, maar ook met de houding van media. In Nederland zijn de media op een eenzijdige wijze extreem kritisch. Alles wat gezag heeft in dit land, alles wat met macht, autoriteit of met titels heeft te maken, is per definitie verdacht. Men noemt dat wel links, maar je treft het net zo goed rechts aan. Links heeft wel meer gevoel voor machtsongelijkheid, rechts meer voor machtsmisbruik.’

En ook vroeger gezagsvolle instituties als de politiek, het recht.

SCHNABEL ‘Wij kunnen niet wat de Amerikanen wel kunnen. Amerikanen kunnen veel kritiek hebben op wat de president doet, maar hij blijft wél *mr. President*. Tekenend voor de toestand hier vind ik dat idiote gesprek tussen Ali B. en Balkenende bij Pauw & Witteman. Ali B. wist absoluut niet hoe hij de premier eigenlijk hoorde aan te spreken. Iedereen voelde aan dat men zó de man die minister-president is niet tegemoet treedt, maar niemand durfde in te grijpen. Niemand wist ook hóe. Het gevoel voor de gepaste subtiliteit in dit soort verhoudingen is verloren geraakt. Inmiddels heeft Ali B. zich verontschuldigd, maar uit zijn woorden bleek duidelijk dat hij geen seconde het gevoel had gehad te ver te zijn gegaan. Interessant is wel dat ook het slachtoffer, de minister-president in dit geval, hem daar ook niet op had kunnen wijzen zonder zelf het verwijt te krijgen te zeer op zijn strepen te gaan staan.’

Is dit het geheim van Wilders? Dat hij zich tot spreekbuis maakt van de mensen die van elite noch gezag iets willen weten? ‘Jullie zoeken het maar uit’, voegt hij de regering of zijn tegenstanders in de Kamer toe als hij er in het debat niet meer uitkomt. Een tekenende kreet.

SCHNABEL ‘Wilders is een vrij zeldzaam soort politicus. Hij heeft geen enkele behoefte om aardig gevonden te worden, niet door zijn collega’s en zelfs niet door het publiek. Dat geeft hem iets autonooms, bijna autistisch. Ook dat waanzinnige kapsel... Dat zijn allemaal middelen om de distantie te creëren waaraan hij die autonomie ontleent.’

‘De persoonlijke boosheid van Pim Fortuyn kwam voort uit het feit dat hij zich

niet geaccepteerd voelde door de elite waar hij juist zo ontzettend graag bij wilde horen. En hij maakte de fout dat naarmate hij zich meer trachtte te gedragen als de elite, de afstand tot de echte elite alleen maar groter werd. In Nederland ga je niet met je niet-bestaande familiewapen schermen, je verandert je naam niet, je dost je niet uit op een manier die net iets té is. Dan verwijderd de echte elite in Nederland zich van je. Dat is een subtiel proces, maar zo werkt het wel. Wilders heeft de tegengestelde lijn gekozen. Fortuyn wilde niets liever dan erbij horen, Wilders juist niet.'

Hij is echt de romantische figuur van de eenzame held.

SCHNABEL 'Ja. Zo herkennen mensen hem ook. Hij durft te zeggen wat ze niet mogen denken. Zo ervaart zijn aanhang dat.'

VAN DE DONK 'Wilders ontleent zijn gezag aan die groepen. Bij hen zit een ader van boosheid die je kunt aanprikken. Die ader staat onder grote spanning. Te lang was het informatiekanaal van de samenleving naar politiek en bestuur verstopt. Daardoor drong reële maatschappelijke onvrede niet naar boven door. Nu is de spanning zo groot geworden dat het systeem in ons gezicht kan ontploffen.'

SCHNABEL 'Je ziet wel dat burgemeesters daaraan op de geëigende wijze tegenwicht bieden, met een beroep op hun verantwoordelijkheid voor de openbare orde. Ze verwoorden dat het niet zo kan zijn dat ambulancepersoneel wordt aangevallen, dat vrouwelijke tramconducteurs tot op het bot worden beledigd door brutale jongetjes, of dat buurten onleefbaar zijn doordat tien of twintig jongens daar zo'n beetje de dienst uitmaken. Burgemeesters reageren sneller op zulke misstanden, ook directer en zonder mitsen en maren, zoals vroeger wel gebeur-

de. Politie mensen hebben zich lange tijd niet echt gesteund gevoeld door degenen die boven hen zijn gesteld, zoals de burgemeester, het gemeentebestuur of zelfs de commissaris. Zij konden er niet van op aan dat ze niet in de steek gelaten zouden worden. Dat is voor mensen in hun positie zó demoraliserend! Zij zorgen ervoor dat de samenleving niet uit haar voegen raakt.'

VAN DE DONK 'Dat betekent ook dat de overheid moet ophouden denigrerend te spreken over het eigen personeel. Op bezoek in de gevangenis in Veenhuizen, was ik diep onder de indruk van de wijze waarop het personeel daar met een buitengewoon moeilijke groep gedetineerden omgaat. Wees trots op die mensen! Maar nee, hier in Den Haag rekent de rijksoverheid vooral in kosten en opbrengsten en concludeert dan dat het goedkoper kan zijn beveiligingswerk uit te besteden.'

Schnabel zei dat wantrouwen een fundamentele trek van de Nederlandse samenleving is geworden. Dat lijkt ook zijn weerslag te hebben op de tolerantie-cultuur. Wantrouwen stempelt meer en meer de verhoudingen tussen mensen die geen gedeelde levensovertuiging, religie of denkbeelden over waarden en normen hebben.

SCHNABEL 'Het wordt onaangenaam in de samenleving als mensen niet een beetje inschikkelijk ten opzichte van elkaar willen zijn. Mensen trekken alles naar zichzelf toe. In het geval van tolerantie bedoelen ze vooral dat anderen ten opzichte van hen tolerant moeten zijn. Tolerantie werkt niet als dat andersom niet evenzeer geldt. Zo zijn verdraagzaamheid en vrijheid nauw met elkaar verbonden. Immers, de bereidheid tot inschikkelijkheid houdt ook in dat je de ander zijn vrijheid gunt.'

‘Nederlanders verbazen zich niet zelden over de beleefdheid in andere landen. In Duitsland bijvoorbeeld. Ik heb het niet over geklak met de hak of zo, maar gewoon, over vriendelijkheid tegen elkaar, over de gepaste

.....
.....
*Je weet dat je beledigd
gaat worden als iemand
aankondigt: ‘Ik zal het maar
eerlijk tegen je zeggen.’*
.....
.....

afstand die men onderling in acht neemt, over een zekere vormelijkheid in het maatschappelijke verkeer. In Nederland denken ze altijd heel negatief over Beieren, tot ze daar geweest zijn en merken hoe hoffelijk ze in de gewone dagelijkse omgang worden behandeld. Vriendelijkheid kan in Nederland al gauw rekenen op sceptische reacties: dat zal wel niet echt zijn. Nee, dat hoeft ook niet, maar het is wel prettig in het maatschappelijke contact.’

In het publieke domein spelen we noodzakelijkerwijze een rol. We zullen daar ook vreedzaam moeten omgaan met mensen die we thuis niet zouden dulden. Gewoon jezelf zijn, dat kan dan niet. De overgang van het persoonlijke naar het publieke gaat dus gepaard met een verandering van kleding, gedrag, taal en moraal.

SCHNABEL ‘Nu weet je dat je beledigd gaat worden als iemand aankondigt: ‘Ik zal het maar eerlijk tegen je zeggen.’ Dan volgt er nooit iets aardigs, maar altijd iets naars of kwetsend. Nederlanders vinden eerlijkheid

doorgaans belangrijker dan respect voor de gevoelens van de ander. Daarom heb ik meestal de neiging om te zeggen: ‘Doe maar niet’, als iemand zegt dat hij eerlijk tegen me zal zijn.’

‘In de omgang met anderen ervaar ik een zekere distantie wel als prettig. In antropologische studies in landen als Japan, Indonesië of Taiwan, waar mensen fysiek dicht op elkaar zitten en de familiebanden hecht zijn, laat men weinig van zichzelf zien. Het eigen gevoelsleven is privé. Ik heb dat ook in mijn eigen opvoeding van mijn Indische moeder meegekregen. Gevoelens zijn niet taboe, maar het is soms beter ze niet te laten zien. Dan verlies je je gezicht niet, voorkom je pijnlijke situaties en vergemakkelijk je de onderlinge tolerantie.’

VAN DE DONK ‘Je hebt gelijk, Paul, het vermogen te verdragen dat een ander ook anders denkt dan jij, heeft consequenties voor jezelf. In dat besef schuilt de essentiële betekenis van tolerantie. Je moet bij jezelf twijfel toestaan over jouw eigen positie, jouw eigen standpunt, jouw eigen gedrag. In die zin is verdraagzaamheid meer dan onverschilligheid.’

‘Een beetje meer empathie jegens elkaar ontwikkelen lijkt me om meer dan één reden zo gek nog niet, óók omwille van onze economische toekomst. Het soort bedrijfstakken waarin Nederland in de toekomst meer en meer zijn brood zal verdienen, zal internationaal georiënteerd zijn en op kennis gericht. Veel meer dan de oude industriële economie, doet dat een beroep op ons vermogen om waar ook ter wereld fatsoenlijk met anderen om te gaan, ons in te leven in de andere en te snappen hoe andere samenlevingen in elkaar zitten.’

Noot

1 Parijs, 13 september 2008.